
Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen





Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen

herkenning, verspreiding, geschiedenis
en gebruik

Jan Bastiaens
Otto Brinkkemper
Koen Deforce
Bert Maes
Chris Rövekamp
Paul Van den Breemt
Arnout Zwaenepoel

onder redactie van
Bert Maes

Boom – Amsterdam

© 2013 Bert Maes, Utrecht

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Eerste druk: 2006
Tweede druk: 2007
Derde druk: 2013
Vierde druk: 2022

Vormgeving omslag en binnenwerk: Wim Zaat en Marle-ArtCrew, Moerkapelle

ISBN 978 90 5875 642 8

NUR 429

www.boomuitgeversamsterdam.nl

INHOUD

Voorwoord 7
Leeswijzer 9
Inleiding 11

DEEL I

- HOOFDSTUK 1 **Wat zijn inheemse bomen en struiken?** 19
- HOOFDSTUK 2 **Belang, beheer en toepassing van inheemse bomen en struiken** 23
- HOOFDSTUK 3 **Inheemse bomen en struiken vanaf de ijstijd** 35
- HOOFDSTUK 4 **Oude landschapselementen en oude boskernen** 53
- HOOFDSTUK 5 **Nederland en Vlaanderen als brongebied voor inheemse bomen en struiken** 71

DEEL II

Overzicht van de inheemse bomen en struiken 83

Acer (esdoorn) 84
Alnus (els) 92
Berberis (zuurbes) 97
Betula (berk) 100
Carpinus (haagbeuk) 106
Clematis (bosrank) 110
Cornus (kornoelje) 112
Corylus (hazelaar) 119
Cotoneaster (dwergmispel) 123
Crataegus (meidoorn) 125
Cytisus (brem) 135
Daphne (peperboompje) 137
Euonymus (kardinaalsmuts) 139
Fagus (beuk) 143
Fraxinus (es) 148
Hedera (klimop) 152
Hippophae (duindoorn) 155
Ilex (hulst) 158
Juniperus (jeneverbes) 161
Ligustrum (liguster) 165

Lonicera (kamperfoelie)	169
Malus (appel)	173
Mespilus (mispel)	178
Myrica (gagel)	181
Pinus (den)	184
Populus (populier)	188
Prunus (kers)	198
Prunus (sleedoorns en pruimen)	206
Pyrus (peer)	212
Quercus (eik)	216
Rhamnus (vuilboom)	224
Ribes	229
Rosa (roos)	235
Rubus (braam)	265
Ruscus (muizendoorn)	270
Salix (wilg)	272
Sambucus (vlier)	297
Solanum (nachtschade)	301
Sorbus (lijsterbes)	303
Taxus	307
Tilia (linde)	310
Ulex (gaspeldoorn)	318
Ulmus (iep of olm)	320
Viburnum (sneeuwbal)	331

DEEL III

De Dwergstruiken	339
Andromeda (lavendelhei)	341
Arctostaphylos (berendruif)	343
Calluna (struikhei)	345
Empetrum (kraaihei)	350
Ephedra (ephedra)	354
Erica (dophei)	356
Genista (heidebrem)	362
Linnaea (linnaeusklokje)	370
Vaccinium (bosbes en veenbes)	372
Viscum (maretak)	380

Bijlagen

Uitgebreide namenlijst van de besproken bomen en struiken	386
Verklarende woordenlijst	394
Literatuur	400
Register van Nederlandse soortnamen	412
Topografisch register	417
Illustratieverantwoording	425
Over de auteurs	427

VOORWOORD

Inheemse bomen en struiken zijn essentieel voor onze natuur. Ze zijn niet alleen onderdeel van onze genenbronnen en de biodiversiteit, maar ook van belang voor ons cultuurhistorisch erfgoed. In Vlaanderen en Nederland rekenen we zo'n 110 boom- en struiksoorten tot de inheemse flora. De autochtone populaties daarvan nemen aan het begin van de eenentwintigste eeuw nog geen vijf procent in van alle bomen en struiken. En van de 110 soorten is de helft zeldzaam en bedreigd in hun voortbestaan.

Met de inventarisaties werden anderzijds ook nieuwe soorten voor Nederland en Vlaanderen ontdekt, zoals de koraalmeidoorn, de schijnviltroos en de bosaalbes. In de afgelopen kwarteeuw is veel veldonderzoek verricht om de inheemse genenbronnen in kaart te brengen. Vlaanderen werd vrijwel gebiedsdekkend geïnventariseerd, Nederland voor circa zestig procent. Dat leverde veel kennis op over het beheer en behoud van onze natuur. De beschreven groeiplaatsen van bijzondere bomen en struiken zijn belangrijke zaad- en stekbronnen voor vermeerdering en aanplant van autochtoon plantgoed. Om zeldzame soorten veilig te stellen zijn er bovendien levende genenbanken in de Lage Landen opgezet, waar zaden en stekken benut kunnen worden. Ook zijn er wereldwijd inmiddels afspraken gemaakt om de achteruitgang en het uitsterven van regionale soorten en populaties een halt toe te roepen, waar het onderzoek en de behoudprogramma's van onze inheemse bomen en struiken onderdeel van uitmaken.

In dit boek is veel van de vergaarde kennis over de inheemse bomen en struiken bijeengebracht. De eerste twee drukken (2006 en 2007) hebben hun nut bewezen. Ze blijken zowel bij vakmensen als bij de natuurliefhebber een leemte op te vullen. Ook in opleidingen heeft het boek zijn nut bewezen.

In deze derde druk zijn diverse verbeteringen en aanvullingen aangebracht. Het vakgebied blijkt volop in ontwikkeling, zowel door DNA-onderzoek, dat nog steeds gaande is, als door de toegenomen interesse in de cultuurgeschiedenis van bossen en houtkanten. Deze druk bevat bovendien een waardevolle uitbreiding, Deel III, waarin zestien soorten dwergstruiken worden behandeld, zoals lavendelhei, kraaihei, berendruif en maretak. Daarmee is het in dit boek gegeven overzicht van inheemse houtige gewassen volledig geworden. In dit deel zijn, net als bij de grote struiken en bomen in de eerdere drukken, ook de niet-inheemse soorten opgenomen die verwant zijn aan inheemse soorten en daar dus makkelijk mee kunnen worden verward.

We hopen dat met dit boek voor beleidsmakers, terreinbeheerders en liefhebbers van bomen en struiken nieuwe kennis beschikbaar is gekomen en dat het zal stimuleren zich in te zetten voor de duurzame bescherming van de genetische bronnen en de kwaliteit van onze natuur.

De redactie

De oudste linde van
Nederland in Sambeek
(NB).



LEESWIJZER

Dit boek geeft als eerste een overzicht van alle in Nederland en Vlaanderen voorkomende inheemse boom- en struiksoorten: hoe ze te herkennen zijn, waar ze voorkomen, hun remigratiegeschiedenis in de periode van ná de ijstijden en de invloed van de mens op hun ontwikkeling.

De eerste vijf hoofdstukken (deel I) bevatten achtergrondinformatie over inheemse bomen en struiken. Achtereenvolgens wordt iets gezegd over de aanleiding en voorgeschiedenis van het boek (inleiding), over wat inheemse bomen eigenlijk zijn en de herkenning ervan (1), over de betekenis en het beheer van inheemse bomen en struiken (2), de geschiedenis van onze bomen en struiken vanaf het smelten van de ijskap na de laatste ijstijd (3) en over de oude landschapselementen waar we de autochtone bomen en struiken aantreffen (4). In hoofdstuk 5 worden de belangrijkste landschappen van Nederland en Vlaanderen opgesomd met de daar voorkomende inheemse boom- en struiksoorten.

Deel II en deel III behandelen uitgebreid alle in Nederland en Vlaanderen voorkomende inheemse boom- en struiksoorten, naast exoten en gekweekte soorten die soms verwilderd voorkomen of met inheemse soorten verward kunnen worden. In deel III worden de kleinere dwergstruiken besproken zoals struikhei, kraaihei, kleine veenbes, rode bosbes, maretak, stekelbrem en linnaeusklokje. Van alle soorten worden determinatiekenmerken gegeven, alsmede de verspreiding en het karakteristieke milieu, historische en archeobotanische informatie en ten slotte iets over beheer en behoud.

Als bijlagen zijn toegevoegd: een namenlijst van de behandelde boom- en struiksoorten, een verklarende woordenlijst, een

register, een literatuurlijst, een illustratieverantwoording en een beknopt curriculum vitae van de auteurs.

In principe zijn alle inheemse boom- en struiksoorten opgenomen die in Nederland en Vlaanderen in het wild voorkomen of voorkwamen, ook als bekend is dat ze zijn uitgestorven. De zogeheten chamaeeyten – soorten die alleen aan de basis verhouten – zijn niet opgenomen.

De Nederlandse namen worden met een kleine letter geschreven, behoudens bij geografische termen. Bijvoorbeeld: gewone vlier en Gelderse roos. Uitgegaan is van de nieuwe Standaardlijst van de Nederlandse flora 2003 en van de Nouvelle flore de la Belgique (2004). De officiële spelling is gevolgd. Voor een aantal soorten waarvoor geen Nederlandse namen bestaan, zijn voorlopige namen gehanteerd die merendeels al in de praktijk worden gebruikt, zoals grootvruchtige meidoorn (*Crataegus x macrocarpa*), wilde mispel (*Mespilus germanica*), grootvruchtige mispel (*Mespilus germanica* cv. 'Macrocarpa'), wilde appel (*Malus sylvestris*), cultuurappel (*Malus domestica*), cultuurkers (*Prunus avium* subsp. *juliana*), schijnkraagroos (*Rosa inodora*) en Vlaamse heggenroos (*Rosa corymbifera* var. *deseglisei*). Als er geen of foutieve wetenschappelijke namen voorhanden zijn, is uitgegaan van de Standardliste der Farn- und Blütenpflanzen Deutschlands, 1989, zoals bij de schijnkoraalmeidoorn (*Crataegus x subsphaerica*), schijnkraagroos (*Rosa inodora*) en wilde kers (*Prunus avium* subsp. *avium*). De schijnegelantier (*Rosa columnifera*) blijkt een niet-geldige wetenschappelijke naam te hebben gehad. Sinds 2005 was de correcte naam: *Rosa henkeri-schulzei* en thans *Rosa gremlii*.



De bramen zijn als uitgebreid geslacht met alleen al in Nederland en Vlaanderen meer dan 250 soorten, slechts beknopt behandeld. In het tweede deel komen de boom- en struiksoorten per genus (geslacht) aan de orde. De genera zijn alfabetisch gerangschikt naar hun wetenschappelijke namen.

Als globale plaatsbepaling is bij toponiemen steeds een afkorting van de betreffende provincie toegevoegd:

- A = Antwerpen
- D = Drenthe
- F = Friesland
- Ge = Gelderland
- Gr = Groningen
- L = Nederlands Limburg
- NB = Noord-Brabant
- NH = Noord-Holland
- O = Overijssel
- OV = Oost-Vlaanderen
- U = Utrecht
- VB = Vlaams-Brabant
- VL = Vlaams-Limburg
- WV = West-Vlaanderen
- Z = Zeeland
- ZH = Zuid-Holland

INLEIDING

De imposante oude lindebomen die ik op mijn tochten door Nederland, België en Duitsland tegenkwam, hebben mij steeds weer geboeid. Ze stonden vaak op opvallende locaties, zoals op historische dorpspleinen, bij kapellen en boerderijen, terwijl ik ze, curieus genoeg, in de bossen niet of nauwelijks tegenkwam. De bomen riepen allerlei vragen op. Ging het hier om wilde, oorspronkelijke bomen, hoe oud waren ze, waarom stonden ze wel bij gebouwen en groeiden ze niet in het bos, en hoe zagen hun natuurlijke groeiplaatsen er eigenlijk uit?

Nader onderzoek bracht een aantal opvallende feiten aan het licht. Zo bleken veel oude lindebomen hybriden (en wel Hollandse linden) te zijn, zoals die van Sambeek (NB) en Overpelt (VL), wat wil zeggen dat ze ontstaan zijn uit kruisingen van twee inheemse soorten: de winterlinde en de zomerlinde. Vaak worden aan deze bomen hoge leeftijden toegekend, tot wel duizend jaar. Maar archieven en leeftijdsbepalingen laten zien dat ze in werkelijkheid uit de zeventiende eeuw dateren, en in een enkel geval uit de zestiende eeuw of vroeger. Soms zijn er oudere meldingen in archiefstukken die betrekking hebben op voorgangers. Die meldingen geven echter wel voeding aan ideeën over een hoge ouderdom.

Verder bleek uit onderzoek dat die oude hybride linden afkomstig waren van niet meer bestaande Hollandse en Vlaamse kwekerijen. De kweektechnieken van destijds zijn nog niet geheel opgehelderd en vermoedelijk deels verloren gegaan. In de zeventiende en achttiende eeuw waren lindebomen, maar ook boomsoorten als iepen en abelen, belangrijke exportproducten. De Hollandse linden werden in grote aantallen



vanuit onze streken naar Engeland, Scandinavië, Noord-Duitsland, de Baltische staten en Rusland vervoerd. In die landen, en vooral in Zuid-Zweden, zijn nog veel lanen met geïmporteerde linden uit de zeventiende en achttiende eeuw bewaard gebleven. In Nederland verdween in Haarlem rond 1960 de laatste zeventiende-eeuwse lindelaan. In de Lage Landen zelf bestaat nog slechts één laan uit de zeventiende eeuw, in Tongerlo (A). In Zweden is door de lindekenner Rune Bengtsson een gedocumenteerde aanplant beschreven uit 1618 van een Nederlandse exportlinde, geïmporteerd door Erik Larsson von der Linde. De toepasselijke achternaam werd overigens door de man zelf aangenomen. Bengtsson ontdekte bovendien dat een aantal oude lindeklonen uit Nederland en Vlaanderen daadwerkelijk op Zweedse landgoederen is terug te vinden, zoals in het koninklijke paleispark Drottningholm bij Stockholm. Eerder deed Donald Pigott vergelijkbare ontdekkingen in Engeland.

Sommige oude linden, zoals in Ter Apel

Een hybride; de Hollandse linde. Een van de oudste linden in Vlaanderen te Overpelt, mogelijk laat-zestiende eeuw.



Hybride dorpslinde in Tilburg (NB) vóór de kap in 1994, waarschijnlijk geplant in 1675.

(Gr) en Geetbets (bij Zoutleeuw, VB), behoren wel tot de inheemse lindesoorten, maar waar ze vandaan komen is onbekend. In hun omgeving zijn nu geen linden in de vrije natuur meer te bespeuren. Er bestaat een historische melding uit 905 van koning Swentibold van Lotharingen van linden in het Graetbos, nu Graetheide, bij Sittard (L). Ook op die plek en in de wijde omgeving is geen enkele autochtone linde meer in het veld te vinden.

Bestaan er dus eigenlijk nog wel oor-

spronkelijke, inheemse linden? Hoe weet je of lindebomen wild of aangeplant zijn? Hoe kun je eigenlijk weten of een boom of struik oorspronkelijk inheems is? Dat waren de vragen die me bezighielden. Later ontdekte ik dat de inheemse zomer- en winterlinden toch nog niet helemaal uitgestorven waren. Kleine groeiplaatsen zijn bewaard gebleven, onder meer langs de beken van Oost-Twente (O) en de Achterhoek bij Winterswijk (Ge), de mergelhellingen van Zuid-Limburg (L), de Vlaamse Voerstreek (VL), en de leemstroken van de Vlaamse Ardennen (OV) en Vlaams-Brabant. Deze linden hebben overleefd als hakhoutstoven. Hoe dit zij, ooit was de linde een algemene bossoort, maar voorbeelden van natuurlijke lindebossen zijn er zeer weinig in de Lage Landen. Een bloeiende linde in een bos te zien is uitzonderlijk. Nu hebben we bij linden meer associaties met lanen, parken of buitenplaatsen.

Verbazingwekkend was ook de ontdekking dat de grove den als inheemse wilde boom waarschijnlijk uitgestorven is. Op de zandgronden is de grove den nu een van de algemeenste boomsoorten, maar ze blijken alle aangeplant of verwilderd en aangevoerd van buiten Nederland en Vlaanderen. Misschien was de 'Duizendjarige den' van Wolfheze (Ge), die volgens een jaarringenstudie circa vierhonderd jaar oud is, nog autochtoon, omdat in die tijd import van grove dennen nog heel bijzonder was. De den is op 28 mei 2006 omgevallen.

Buitengewoon schaars bleken soorten als wilde appel en wilde peer. Een bloeiende wilde appel in het bos is een grote zeldzaamheid, in tegenstelling tot een cultuurappel in de bosrand (het resultaat van een weggegooid klokhuis). Toch waren ook deze oerfruitbomen eens een normale verschijning in de bossen en houtwallen van onze woonomgeving. De wilde appel is teruggedrongen tot enkele plekken op de Veluwe (Ge), in Drenthe, de Achterhoek (Ge), op de Stuwwal bij Nijmegen (Ge) en in het krijt- en zandleemgebied van Vlaanderen (OV, VB, VL).

In totaal zijn er nog geen tweehonderdvijftig exemplaren. Van de wilde peer bestaan er nog maar enkele. Archeologen deden onlangs de opmerkelijke vondst van vruchtrestanten van de wilde peer in het kustgebied nabij Leiden (ZH) van ongeveer 3500 jaar v.Chr. De vondst levert het bewijs dat de soort daar toen in het wild voorkwam.

Zeer oude en ongetwijfeld autochtone zomereiken en wintereiken werden ontdekt, na aanwijzingen van plaatselijke boswachters, op de stuifzanden bij Opglabbeek (VL) en op de Veluwe (Ge). Mogelijk zijn ze vele eeuwen oud. Het zijn de hakhoutstoven die eeuwenlang werden geëxploiteerd en in zeldzame gevallen tot meer dan vijfendertig meter in omtrek hebben kunnen uitdijen. Het inheemse karakter van de eiken is door het onderzoeksinstituut Alterra in Wageningen en de Universiteit Gent met DNA-technieken aangetoond. Zelfs de migratieroutes via Spanje of Italië, in de dertienduizend jaar na de laatste ijstijd, konden aan de hand van DNA-kenmerken zichtbaar worden gemaakt.

Sommige geslachten, zoals wilg, populier, iep en linde, zijn al eeuwenlang in cultuur, voor allerlei gebruik en toepassing. Arnout Zwaenepoel heeft zich in Vlaanderen vastgebeten in de lastige materie van de wilgen. Hij nam de aanleg ter hand van een levende verzameling van wilgen, interviewde oude griendwerkers, in Vlaanderen wijmenwerkers genoemd, en ontdekte diverse oude cultuurklonen. In Nederland hebben vooral Boudewijn Boom en Hans Heybroek de oude cultuurklonen van de iepen geordend. Zo kunnen wilde variëteiten steeds beter van cultuurselecties worden onderscheiden. Ook geeft dit soort onderzoek een nieuwe impuls aan de kennis van en waardering voor de historische boomvariëteiten en de geschiedenis van onze boomkwekerijen. In feite is het een nog grotendeels onontgonnen terrein.

De Stichting Kritisch Bosbeheer heeft zich vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw ingezet voor natuurlijker bos en gepleit voor



meer inheemse bomen en onderzoek daarnaar. Een eerste overzicht naar de stand van zaken van autochtone bomen en struiken werd in 1990 door mij gemaakt in opdracht van het toenmalige Nederlandse ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. In die studie heb ik een methode ontwikkeld om autochtone bomen en struiken in het veld te traceren. Deze werkwijze komt verderop in dit boek ter sprake. Hierbij kwam mijn vergaarde kennis over de linden volop van pas. In feite lagen de parameters en

(boven) Een deel van dezelfde oude dorpslinde in Tilburg (NB), op deze foto, uit circa 1850.

(onder) Hakhoutstoven van winterlinden in Oost-Twente (O).

Oude hakhoutstoof van de wintereik op de Klaverberg bij Opglabbeek (VL).



criteria om de natuur- en cultuurkanten van inheemse bomen te ontrafelen al op tafel. Een belangrijk aspect van het onderzoek bleek de cultuurhistorie van menselijke activiteiten te zijn. Het behoud, de groeiplaatsen en de verspreiding van autochtone bomen en struiken zijn onlosmakelijk verbonden met menselijk handelen. De methode is later verbeterd in samenwerking met Chris Rövekamp van Bronnen, het Centrum voor de Verspreiding van Inheemse Houtige Gewassen.

Een en ander kreeg een vervolg in de vorm van een uitgebreide inventarisatie van de autochtone bomen en struiken vanaf 1991 in Nederland, Vlaanderen en het aangrenzende deel van Noordrijn-Westfalen, merendeels in samenwerking met Bronnen, in de personen van Chris Rövekamp, Henny Ketelaar en René van Loon, Arnout Zwaenepoel (de West-Vlaamse Intercommunale), Bart Opstaele en Hugo de Wettinck (ESHER Milieu & Natuur). Voor Vlaanderen is gekozen voor een landsdekkende inventarisatie die is afgerond. Uit het onderzoek bleek dat van de circa honderd oorspronkelijk inheemse boom- en struiksoorten in onze streken (de

vele bramensoorten daarbij niet meegerekend) een groot aantal bijzonder zeldzaam is en zelfs met uitsterven wordt bedreigd. Bij het opstellen van een overzicht van inheemse bomen en struiken kwam er nog een ander probleem naar voren. Uit de bestaande flora's en handboeken was onvoldoende op te maken welke soorten hier oorspronkelijk in het wild voorkomen. Bij het veldwerk werden verschillende nieuwe soorten, hybriden en variëteiten ontdekt voor Nederland en Vlaanderen, waaronder wilde rozen- en meidoornsoorten. Er is een uitgebreid herbarium aangelegd en er zijn eigen determinatiesleutels opgesteld, die verderop in dit boek te vinden zijn.

Henny Ketelaar en Chris Rövekamp richtten in 1992 het hierboven al genoemde Bronnen op. Dit initiatief om op basis van de nieuw vergaarde kennis autochtoon plantmateriaal te oogsten, op te kweken en in de handel te brengen, heeft geleid tot een belangrijke impuls voor het thema van dit boek. De vraag naar autochtoon materiaal neemt nog altijd toe. In Vlaanderen zijn het de afdeling Bos en Groen en het Instituut

voor Bosbouw en Wildbeheer (thans INBO), beide onder het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, die al vele initiatieven hebben ondernomen op het gebied van onderzoek naar kennisverbreiding, de aanleg van een genenbank en toepassing van inheemse houtige gewassen.

Dit boek is de neerslag van het onderzoek dat in de afgelopen vijftien jaar is verricht naar de inheemse houtige flora. Tot nu toe zijn ruim negenduizend groeiplaatsen onderzocht en beschreven in Nederland, Vlaanderen en de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen in het grensgebied ten westen van de Rijn.

Van de auteurs zijn Bert Maes, Chris Rövekamp en Arnout Zwaenepoel direct betrokken bij het veldonderzoek. Paul Van den Bremt, die eerder meewerkte aan het indrukwekkende boek *Bossen van Vlaanderen*, stelde naast zijn plantkundige kennis ook zijn ervaring op het terrein van de historische ecologie beschikbaar. De Nederlandse archeologische kennis van bomen en struiken kwam van Otto Brinkkemper van het ROB (Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek), en die van Vlaanderen van Jan Bastiaens en Koen Deforce van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (Brussel), die hun sporen op het terrein van de archeobotanie hebben verdiend. Otto Brinkkemper is onderzoeker en beheerder van RADAR (Relational Archeobotanical Database for Advanced Research), een databank van het ROB voor archeobotanische macroresten. Bart Opstaele, Hugo de Wettinck en Eric Cosyns zijn sinds een aantal jaren betrokken bij de gebiedsdekkende inventarisatie en kartering van autochtone bomen en struiken van Vlaanderen, en verdienen hier extra vermelding voor hun aanzienlijk aandeel in het veldwerk en de rapportages.

Veldwerkers, die in de loop van de jaren aan het onderzoek hebben bijgedragen, zijn: Piet Bakker, Kristin Bathen, Dick de Boer, Guido de Bont, Eric Cosyns, Marijke

Creveld, Emma van den Dool, Sipke Gonggrijp, Ben Hendriks, Kees van Kessel, Henk Kuiper, René van Loon, Bart Opstaele, Jos Van Hemelrijken en Hugo de Wettinck. Bovenal hebben de inspanningen van Gerard Grimberg (Directie Kennis van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij), Jos Van Slijcken (voormalig directeur van het Instituut voor Bosbouw- en Wildbeheer, thans Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek) en Heinz-Peter-Schmitt (Forstgenbank Arnsberg) het onderzoek in de afgelopen vijftien jaar mogelijk gemaakt. Een woord van dank geldt ook voor Emma van den Dool (Ecologisch Adviesbureau Maes), vanwege haar algehele bijdrage aan het databeheer en de analyses, afbeeldingen en teksten.

Bert Maes (redactie)



DEEL I





De rijke raspbraam (*Rubus campaniensis*) in het Bergherbos (Ge), een endemische bramensoort.

1

WAT ZIJN INHEEMSE BOMEN EN STRUIKEN?

Inheems, autochtoon, exoot en archeofyt

Dit boek behandelt de inheemse boom- en struiksoorten van de Lage Landen. Vooral na 1500, met de reizen naar Amerika, Azië en Australië, zijn talloze exoten ontdekt en als zaad of stek meegenomen, die het hier in onze bossen, parken en tuinen uitstekend doen en in een aantal opzichten een grote aanwinst betekenen. Het aantal ingevoerde exotische boom- en struiksoorten wordt geschat op meer dan drieduizend. Veel meer dus dan de circa honderdtien inheemse soorten.

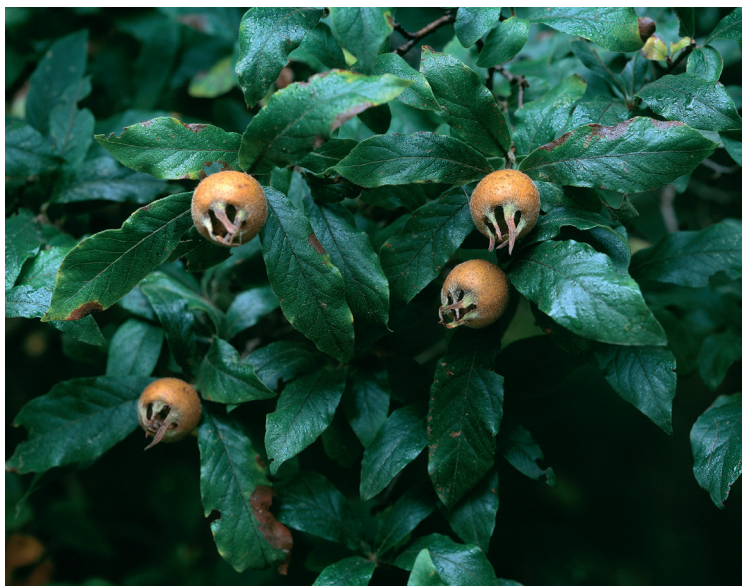
Onder inheems verstaan we een soort die binnen zijn natuurlijke verspreidingsgebied voorkomt. Voor Nederland wordt de *Flora Belgii Septentrionalis* van H.C. van Hall – de titel ten spijt is dit de eerste, in 1825 verschenen, min of meer complete wetenschappelijke flora van Nederland – wel gehanteerd als leidraad om te bepalen wat we tot onze inheemse flora rekenen. Voor België en dus ook voor Vlaanderen verwijst men gewoonlijk naar het jaar 1860, toen de eerste druk van de ‘moderne’ wetenschappelijke landsdekkende flora van F. Crépin werd uitgegeven. De opvatting over het begrip ‘inheemse flora’ van beide werken veranderde sindsdien slechts in geringe mate; ze zijn nog steeds de grondslag voor de huidige botanici.

Inheemse planten mogen niet worden verward met endemen: soorten die uitsluitend voorkomen in de Lage Landen, binnen een beperkte regio. Daarvan zijn er maar zeer weinig. We kennen enkele endemische soorten onder de bramen, zoals de onzekere kambram (*Rubus baronicus*), de rijke raspbram (*Rubus campaniensis*) en de bruine bermbram (*Rubus drenthicus*), die een

beperkte verspreiding hebben. Alle andere inheemse soorten hebben een verspreiding die een groot deel van Europa omvat en vaak ook gebieden daarbuiten, bijvoorbeeld westelijk Azië en Noord-Afrika. Een paar soorten, zoals jeneverbes en wilde gagel, hebben een nog grotere verspreiding en komen zelfs van nature in Noord-Amerika voor.

In het kader van dit boek zijn we vooral geïnteresseerd in populaties die hier vanouds groeien: de autochtone bomen en struiken. Het zijn de bomen en struiken die hier na de laatste ijstijd op eigen kracht, dus zonder directe invloed van de mens, zijn beland. Ze kunnen ook geplant zijn, maar dan met strikt lokaal autochtoon materiaal. Veel inheemse bomen en struiken worden tegenwoordig aangeplant, waarbij het plantmateriaal echter vaak uit andere streken van Europa komt.

Veel van de autochtone bomen en struiken die in ons klimaat groeien, hebben sinds de ijstijden meer dan dertienduizend jaar van evolutie en genetische selectie achter de rug. Dit is de biologische verklaring waarom ze zo goed zijn aangepast aan de plaatselijke bodem en de klimaatsomstandigheden. Gedurende die lange periode is een ingewikkelde samenleving met allerlei organismen ontstaan, die met de bomen en struiken zijn meegeëvolueerd. Gele kornoeljes, sleedoorns en meidoorns die uit Zuid-Europa of de Balkan worden ingevoerd, hebben bijvoorbeeld een vroegere bloeitijd dan de hier vanouds groeiende populaties. De insecten die afhankelijk zijn van de nectar, het stuifmeel of de vruchten van deze soorten, kunnen dan in de problemen komen, want ze zijn dan nog niet actief. Autochtone sleedoorns, meidoorns en gele kornoeljes bloeien een paar weken later dan de zuidelijke populaties.



Vruchten van de wilde mispel.

Groeiplaatsen van autochtone bomen en struiken, vergeleken met de situatie van 1775.

Het gaat vooral om houtkanten en bosranden. Locatie: Arduinbos e.o. (OV).

Naast die autochtone houtige soorten bestaan er andere die al zo lang geleden zijn ingevoerd, dat we die vooral op oude groeiplaatsen tegenkomen. Als ze ingeburgerd zijn vóór 1500, worden ze archeofyten genoemd. Duidelijke grenzen zijn hierbij zelden te leggen. Een goed voorbeeld van een archeofyt is de wilde mispel. Hij was al bekend bij de Romeinen, maar werd waarschijnlijk pas later ingevoerd, ten tijde van Karel de Grote.

Ongetwijfeld zijn ook in de Romeinse tijd al boom- en struiksoorten ingevoerd, zoals de okkernoot (of walnoot), en mogelijk de tamme kastanje en de druif. Het is niet waarschijnlijk dat zich na de Romeinse tijd veel cultuurbomen hebben kunnen handhaven. Een uitzondering is misschien de okkernoot, die in vroegmiddeleeuwse opgravingen is aangetroffen.

Nog steeds komen nieuwe soorten onze streken binnen, deels onder invloed van menselijk handelen en deels op eigen kracht. Een voorbeeld van dat laatste is de trosvlier, die vermoedelijk in de negentiende eeuw in de beide Limburgen, Noord-Brabant en Oost-Vlaanderen op natuurlijke wijze terecht is gekomen. Zulke soorten noemen we neofyt (ingeburgerd na 1500). Door aanplant, bijvoorbeeld ten behoeve van jachtwild, en door verwildering gaat de spontane verspreiding sinds 1950 bijzonder snel.

Herkenning in het veld

Autochtone bomen en struiken zijn niet altijd gemakkelijk te herkennen en te onderscheiden van aangeplante of verwilderde exemplaren. Bij veldstudies en inventarisaties wordt daarom niet alleen gebruikgemaakt van kenmerken van de boom of struik zelf, maar ook van kenmerken van de groeiplaats in bos, houtkant of houtwal. Informatie over de bos- en kwekerijgeschiedenis kan eveneens aanwijzingen geven.

Een eerste selectie wordt gemaakt door bestudering van oude topografische kaarten. Als een bos, struweel of houtkant op een kaart van honderdvijftig of tweehonderd jaar geleden voorkomt, is de kans op oorspronkelijke begroeiing aanwezig. Van Vlaanderen is al rond 1775 door De Ferraris een prachtige gedetailleerde kaart gemaakt. Delen van Nederland zijn in de achttiende eeuw al wel in kaart gebracht, maar in de periode 1830-1850 komen daar pas de eerste volledige en landsdekkende stafkaarten. Deze eerste topografische kaarten werden voor militaire doeleinden vervaardigd.

